

О. Є. МАРЦИНКІВСЬКА
БАГАТОЗНАЧНЕ СЛОВО *ВОРУШИТИСЯ*

Вивчення складної семантичної структури багатозначного слова — одне з цікавих питань мовознавства.

Виявлення внутрішньої структури значення може бути основою об'єктивного методу семантичного аналізу взагалі. Спробуємо застосувати цей метод для аналізу складної семантичної структури слова *ворушитися*.

Пряме значення слова *ворушитися* — «злегка рухатися, залишаючись на тому самому місці» — утворилося на основі поєднань слова *ворушитися* зі словами, що позначають живих істот, напр.: «Не зна Марко, як в колісці Часом серед ночі Прокинеться, *ворухнеться*, — То вона вже скочить» (Т. Шевченко); «Остап на піч заліз і, чути, довгенько не спав — *ворушився*, шарудів на черені» (А. Головка). А також з словами, що позначають предмети, здатні злегка рухатися від дії, спрямованої на них: «Сіно шелесь, шелесь — *ворушиться*» (І. Микитенко).

Образного ж значення це дієслово набуло в результаті взаємодії його з абстрактними іменниками. Пор. у Т. Шевченка такі рядки: «А молоді як зйдуться, Та любо, та тихо, Як у раї, а диви[ш]ся — *ворушиться лихо*». Зміст цього вживання витлумачити досить складно: уявляється якесь персоніфіковане лихо, слово *дивився*, що ніби відсилає нас до прямого значення, створює уявлення про якусь істоту. Наявність цього слова в контексті образу свідчить про те, що вживання слова *ворушитися* є проявом несуттєвої сторони вихідного значення яке могло з'явитися тільки завдяки наявності другорядної сторони у вихідному значенні слова *ворушитися*. Ось як, наприклад, уживав його в цьому значенні Т. Шевченко: «Уже *ворушаться* царі». В основі цих уживань лежить другорядна ознака розглядуваної дії — «виявляти діяльність, неспокій».

В українській мові вже існує значення, яке розвинулось на основі другорядної сторони вихідного значення: «Народ *ворушився*, гомонів, розпитував» (І. Нечуй-Левицький). Про існування окремого значення в сучасній українській мові, яке розвинулось на основі другорядної сторони вихідного значення, свідчить наявність похідного слова *заворушення*.

Другорядна сторона значення могла утворитися тільки на основі вже сформованої характерної сторони, яка ближча до суті змісту значення, ніж другорядна. Змісті уживань — проявів другорядної сторони значення — повинен бути теж ближчий до суті змісту значення і загальніший: «Річковий вокзал навіть уночі *ворушився*» (І. Цюпа); «*Ворухнулася* в своїм таборі сонна монгольська сила: заверещали вартові, загомоніли начальники» (І. Франко). *Ворушитися* у наведених прикладах — «виявляти рух». За змістом це значення є ближчим до суті вихідного. Тут виявляється характерна ознака дії, найбільш загальна. Пор. у Т. Шевченка: «Уже вбогі *ворушились*. На труд поспішали».

Зміст «виявляти діяльність, неспокій» послужив основою, на якій стало можливим поєднання дієслова *ворушитися* зі словом, що позначає абстрактний об'єкт. Так трапилось зі словом *лихо* у Т. Шевченка, де воно набуло образного забарвлення. У Т. Шевченка знаходимо ще одне поєднання дієслова *ворушитися* зі словом, що позначає абстрактний об'єкт: «Давно *ворушиться* у мене в голові думка», уже без слова, що відсилає нас до прямого значення. Поява поєднань *ворушитися* зі словами, що позначають почуття, думки, настрої без слів у контексті, що відсилають до прямого значення, руйнує образ: персоніфікація — порівняння з живою істотою — відходить на задній план, і в слові *ворушитися* з'являється вільний елемент змісту — переносність «з'являтися, пробуджуватися»: «Любі та милі почування *ворушаться* у її серці» (П. Мирний); «У ній *ворухнулася* злість» (М. Коцюбинський); «Давня туга *ворухнулася* десь усередині» (С. Васильченко); «*Ворушилася* думка у Єремійній голові» (І. Нечуй-Левицький); «Досада уперше *ворухнулася* в мене в серці супроти нього» (Леся Українка).

Кілька вживань ще не утворюють значення. Хоч образ уже зруйнований, але в слові ще не відбилися суттєві ознаки об'єкта дійсності, ще не утворилося нове поняття. Для цього

треба, щоб поширення такого вживання стало загальновідомим. Слово *ворушитися* поєднують із словами на позначення почуттів, думок, настроїв і т. ін. М. Коцюбинський, І. Франко, Г. Хоткевич, А. Головка, В. Сосюра, В. Гжицький, О. Досвітній, М. Стельмах, П. Загребельний, О. Гончар та ін. Вони поєднують дієслово *ворушитися* зі словами: *думка, гадка, здогад, почуття, бажання, радість, відчай, журба, страх, неспокій, жаль, біль, смуток, туга, злоба, образа, надія, злість, тривога, горе, співчуття, неприязнь, сум, мука, сумнів, досада*. Так утворилося нове переносне значення «пробуджуватися (про почуття, думки і т. ін.)». Про те, що нове переносне значення вже сформоване, свідчить поява поєднань дієслова *ворушитися* з новим тематичним колом слів і словосполучень: *лукавство біля очей, сама правдивість на обличчі, радість навколо уст, хмура неприязнь на обличчі, спокуса в очах, на губах сина упертість, жах на побілілих обличчях*. Вони утворюють відтінок «виявлятися якимось». Поєднання дієслова *ворушитися* ще з одним тематичним колом слів, що позначають явища природи, — *смеркання, темрява, вечір*: «Над лісом уже *ворушиться* смеркання» (М. Стельмах); «Таємничо *ворушився* вечір» (Ю. Мокрієв), формує відтінок «проявляючись, наставати (про смеркання)». Ці відтінки свідчать про те, що нове переносне значення «з'являтися, пробуджуватися» вступило в третій етап свого розвитку, в якому виявляється характерна ознака дії «з'являтися». Цей метод може бути застосований для аналізу семантичної структури всіх багатозначних слів, бо формування сторін в обсязі змісту значення в іншій послідовності неможливе: слово не може, наприклад, утворювати образні вживання, коли воно ще саме залежить від вихідного значення.